

UMIDA ABDULLAYEVA,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Qarshi davlat universiteti doktoranti

IJROVIY LIRIKADA BADIYLIK MODUSLARI IFODASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada yangi o'zbek she'riyatidagi ijroviy lirika namunalarida ijodiy niyatni ifodalashda badiiylik moduslarining o'rni va ahamiyati, ularda ilgari surilgan g'oyalar, falsafiy fikr-mulohazalar iste'dodli o'zbek shoirlari ijodi misolida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: ijroviy lirika, lirik qahramon, immanent, badiiylik modusi, lirik she'r, ijro mahorati, credo.

Аннотация: В статье на примере творчества великий узбекский поэты анализируются роль и значение художественных модусов в выражении творческого замысла на примерах ролевая лирики в новом узбекском поэзии, выдвигаемые в них идеи, философские взгляды.

Ключевые слова: ролевая лирика, лирический герой, credo, имманент, художественный модус.

Annotation: In the article, the role and importance of artistic modes in the expression of creative intention in the examples of performing lyrics in the new uzbek poets, the ideas and philosophical opinions put forward in them were analyzed on the example of the works of talented uzbek poets.

Key words: performance lyric, lyric hero, immanent, artistic mode, lyric lion, performance art, credo.

Yangi o'zbek she'riyati o'zining ko'p qirraliligi, eksperimental yondashuvlari va zamonaviy mavzularni qamrab olishi bilan ajralib turadi. Shoirlar o'z ijodi orqali jamiyatdagi o'zgarishlarga munosabat bildirib, o'quvchini o'ylantirishga, hissiyotlarini uyg'otishga urinadilar. O'zbek she'riyati o'zining boy va rang-barang tarixi bilan turli badiiy moduslar va uslublarni o'z ichiga oladi. Bu moduslar she'rlarning mazmunini, shaklini va ularni ifoda etish usullarini belgilaydi. Badiiylik moduslari (ruschadan kalka: "модусы художественности") – badiiylik ko'rinishlari; badiiylik qonuniyatlari (badiiy butunlik, shartlilik, o'quvchiga yo'naltirilganlilik, originallik, universallikning namoyon bo'lish usullari [3. 55].

Shoir shaxsiyati bilan lirik qahramonning mos tushmasligi ochiq ko'rinish turgan she'rlar ijroviy lirika deb ataladi. Buning sababi shuki, ularda shoir o'zga shaxs ruhiyatiga kiradi, go'yo uning rolini o'ynaydi va asarda uning qalbini suratlantiradi. Ya'ni, ijroviy lirikada ham kechinma "men" tilidan izhor qilinadi, biroq bu "men" endi shoirdan mutlaqo boshqa, kechinma subyekti endi tamom "o'zga" shaxsdir. Odatda, ijroviy xarakterdagi she'rlarning sarlavhasi, sarlavha ostidagi izohi, epigrafi yoki asosiy matnning o'zida kechinma egasiga ishora mavjud. Masalan, Cho'lponning "Xizmatchi bola qo'shig'i" va "Qadoqchi qo'shig'i" she'rlarining sarlavhasiyoq ularda kechinma egasi "o'zga shaxs" ekanligini anglatadi.

Ijroviy lirika xarakteridagi sheʼrlarning mazmuni birinchi shaxs tilidan hikoya qilinadi. Bunda lirik qahramonning rol ijro etish xarakterini matndan tashqari omillar ham belgilashi mumkin. Xususan, oʻquvchi muallif immanent (shoir shaxsining ichki xususiyatlariga xos, ichki tabiatidan kelib chiqadigan xususiyatlari)ni uning ijodidagi ijroviy lirika namunalaridan bilib olishi mumkin. Ijroviy lirika bu – birinchi shaxs tilidan aytiladigan lirik hikoya boʻlib, muallif fikri oʻzga shaxs tilidan oʻquvchi ongiga singdiriladi. Lirik “Men”ning ijro xarakterini ochish uchun matndan tashqari omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday matnlarga shoirning immanent xususiyati asos sifatida kiritiladi.

Choʻlpon immanenti – birovga boʻysunmaslik, gʻurur va oriyat. Qaramlik, hayotda birovga boʻysunib yashash uning xarakteriga yot xususiyat. Bu jihat shoirning “Qiz qoʻshigʻi” ijroviy lirikasida oʻz aksini topgan. Sheʼrda lirik qahramon erkinlik istaydigan oʻzbek ayoli orasidan tanlanib, uning tilidan oʻksuk koʻngul qushining qafasga tushib, erkin nafasga yetolmagani, bunday siqiq qafasda yayrab boʻlmasligini “Yomon kunlar tushdi mening boshimga” deb izohlaydi. Muallif ayolga hamdardlik bildirgan holda, uning tabiiy haq-huquqlarini himoya qilib bong uradi, qalblarni uygʻotishga harakat qiladi. Sheʼr mazmuni yuksak badiiy mahorat bilan oʻziga xos poetik obrazlar orqali ifodalanadi. Qaro kunlarning botishi qip-qizil qonli osmonga oʻxshatilishi, yomon hidga toʻlib tonglarning otishi, jannat kabi bogʻlarning bulbulsiz qolishi, osmon boʻyi togʻlarning qulunsiz qolishi kabi metaforalar erksizlik natijasini koʻrsatadi. Shoir fikricha, shoʻro tuzumi va rus istibdodi boshqa-boshqa narsalar emas. Biri ikkinchisining bevosita davomidir. Shakli va vositalari oʻzgargan, xolos. “Qoʻzgʻalish” sheʼrida yozadi:

*Ey! Sen meni qul oʻrnida ishlatuvchi afandi,
Titra, qoʻrqkim, bogʻliq quling bosh koʻtargan kuch endi!*

Bu fikr-tuygʻular, shoirdagi ehtiros toʻla gʻazab va nafrat shoʻrolar davrida tarbiya topgan oʻquvchi uchun shamol tegirmonlariga dagʻdagʻa qilayotgan Don Kixotning jazavasi boʻlib tuyulishi mumkin. Lekin, aslida, shoir vaziyatni juda teran anglagan edi. Bir tomonda, erk, mustaqillik uchun ketayotgan shafqatsiz kurash, ikkinchi tomonda ochlik-qahatlik. Bir tomonda, millat ichida yaratilgan “sinfiy kurash”, ikkinchi yoqda jaholat, mutaassiblik. Xullas, toʻrt tomon ham ihtotalangan. Shoirni bu hol larzaga soladi. U “qirilib tugalish dahshati”dan qoʻrqadi. Ayni paytda bu kurashlarning har biri hayot-mamot kurashi edi. Biri ikkinchisi bilan chambarchas bogʻlanib ketgan edi. Lekin eng muhimi, erk, istiqlol uchun ketayotgan kurash edi [1. 439-441].

Yuqorida taʼkidlanganidek, Choʻlpon erksizlikka qarshi kurash va ozodlikka intilish kabi gʻoyalarni “Qiz” tilidan lirik hikoya qiladi:

*Koʻz yoshimda yuvsam
Yurtning bagʻrini.
Tilim bilan soʻrsam
Oqqan qonini.
Qafaslarni buzib,
Uchsam osmonga;
Kishanlarni uzib,
Yetsam jononga!..*

Oʻsha paytda erk va ozodlik uchun kurashish, oʻz tuygʻularini oshkora izhor etish oʻzbek xotin-qizlariga yot xususiyat edi. Choʻlpon immanentini qiz obrazida ijro etadi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab, ayniqsa, 70-80-yillar she'riyatida tarixiy shaxslar tilidan yozilgan ijroviy she'rlarning ko'payishi kuzatiladi. Bu narsa, bir tarafdin, milliy o'zlikni anglashga intilishning boshlangani bilan, ikkinchi tarafdin, bu xil she'rlarning "so'z aytish"ga nisbatan kengroq imkoniyat yaratishi bilan izohlanishi mumkin. Masalan, X.Davronning "To'marisning ko'zlari" she'riy to'plami, U.Azimning "Tushlaringizga kiradigan ko'zlar" turkumi aksar shunday she'rlardan tarkib topgan bo'lib, ular milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim ahamiyat kasb etdi.

X.Davron "Abulhay so'zi" nomli she'rida olis XV asrda yashagan musavvir Abulhay ruhiyatiga kiradi va uning tilidan yolg'onga asoslangan san'at, hayotni bejab ko'rsatadigan san'at haqidagi fikrlarini izhor qiladi, ijod erkinligi masalasini ko'ndalang qo'yadi. Shuningdek, R.Parfining "Muktibodh duosi", "Turkiston yodi" she'rlarida ham tarixiy shaxslar ruhiyatiga ko'chish holati kuzatiladi [2. 480]. Zamonaviy o'zbek adabiyotidagi ijodkorlar aksariyatining ijodida ham ijroviy lirikaning teran namunalarini uchramiz. Aristotelning ta'kidlashicha, shoir "o'z holicha" qolmaydi, balki o'zga shaxsning his-tuyg'ularini uning o'z tilidan "men" shaklida ifoda etadi. Ya'ni ularda lirik sub'yekt ham, lirik kechinma ob'yekti ham shoirdan o'zga shaxsdir. Ma'lumki, o'zga shaxs his-tuyg'ularini ifodalash uchun avval ularni anglash taqozo etiladi, demak, bu o'rinda shoir o'zga shaxsni badiiy idrok etadi. Adabiyotshunos D.Quronov bunday she'rlarni "ijroviy lirika" namunalari deb ko'rsatadi. Bunday she'rlarni semantik xususiyatidan kelib chiqib quyidagi turkumlarga ajratish mumkin:

1) lirik qahramonning kelib chiqishi, madaniy saviya, mashg'ulot va biografik jihatidan shoir bilan umumiy o'xshash she'rlar: "Hamza nidosi", "Furqat nidosi" (A.Oripov); "Thakurning oxirgi she'ri", "Muktibodh duosi" (R.Parfi); "Turdi Farog'iy", "Maqsud Shayxzoda", "Usmon Nosirning so'nggi tushi", "Oybekning so'nggi she'ri" (U.Azim); "Yassaviy" (E.Shukur), "Jek London", "Ma'ruf Jalil nasihati" (Y.Eshbek), "Bobur so'zi" (M. Kenjabek), "Shukur Xolmirzayev", "Basyo nidosi", "Shoir nidosi" (O'.Haydar);

2) lirik qahramonning kelib chiqishi, madaniy saviya, mashg'ulot va biografik jihatidan shoir bilan umumiy o'xshash she'rlar: "Sultonmurod", "Hamlet" (E.Vohidov), "Bozorchilar", "Zardusht so'zi", "Musofir" (A.Oripov), "Ona duosi" (M.Ali), "Suflyor monologi", "XX asr Otellosi", (U.Azim); "Uchinch qiz", "Yolg'iz ayol xati" (H.Xudoyberdiyeva), "Ona duosi", "Namoz Pirmql o'g'li" (Y. Eshbek);

3) turli jism, o'simlik, hayvonlar tilidan aytilgan she'rlar: "Yelim aytar" (E.Vohidov), "Zangori og'ochman" (R.Parfi), "Bir daraxtning so'nggi qo'shig'i" (U.Azim), "Keksa daraxtning deganlari", "Haykalning aytganlari" (H.Xudoyberdiyeva), "Eski chiroq qo'shig'i" (O'. Haydar).

Ijroviy lirika namunalarini matniy qurilishiga asosan quyidagi turlarga tasniflash mumkin:

1) an'anaviy ijroviy lirika: "Ulug'bek faryodi", "Bir ustoz o'giti", "Ota duosi", (A.Oripov); "Thakurning oxirgi she'ri", "Muktibodh duosi" (R.Parfi); "Sirk. Muallaqchi ayol", "Brut", "Mirzo Ulug'bekning o'kinchi", "Otello", "Gladiator" (U.Azim); "Keksa ayol o'ylari", "Haykalning aytganlari", (H.Xudoyberdiyeva); "Mamatrayim baxshi", "Boyqaro.1501" (E.Shukur);

2) mazmunan doston, rivoyat-ertak xarakterida bo'lgan she'rlar – "Baxshiyona" turkumi, "Qo'ng'irot ayollarining qo'shiqlaridan", "Dedal va Ikar" she'ri (U.Azim);

3) xalq qo'shiqlari yo'lida ijro etiladigan she'rlar – "Go'rkovlar qo'shig'i" (A.Oripov), "Mo'min Mirzoning so'nggi qo'shig'i", "Sarbadorlar qo'shig'i", "Qo'ng'irot ayollarining qo'shiqlaridan", "Mamatrayim baxshining bir davrada aytgani", (U.Azim), "O'zbek otaning qirq uchinch yildagi faryodlari", "Qiz qo'shig'i" (E. Shukur), "Qo'shchi qo'shig'i", "Baxtiyorning qo'shig'i" (Yo'ldosh Eshbek) singari.

Har qanday yaxshi she'r markazida o'zining quvonch va tashvishi, orzu va armoni bilan Inson turadi. She'r xuddi shu insondan, uning tabiati, maqsad va intilishlari, yana-da to'g'risi, inson haqidagi tasavvurlardan kelib chiqib tushuniladi [4. 35].

Usmon Azim she'rlarida lirik qahramon shoir "men"idan chiqib, o'z xarakter xususiyati hamda ijro (rol)i ko'rsatilayotgan obraz xarakterini "usmonona til" bilan ko'rsatib beriladi. Shoirning "Usmon Nosirning so'nggi tushi" she'ri zamon va makon tushunchalarini o'quvchi ko'zi o'ngida voqelantiradi. Turob To'la tomonidan "Usmon she'riyatimizga shamolday kirib keldi. Balki bo'ronday! U shunday to'polon va to'lqin bilan keldiki, uncha-muncha she'riy uslub va ijodni to's-to'polon qilib yubordi. Uni o'zimizda "O'zbekning Lermontovi", Moskva gazetalarida "Sharqda Pushkin paydo bo'ldi", deb yozishdi"[3;174] deb ta'riflangan shoirning dard-u alamlarini tasvirlaydi. Usmon Nosirning hayoti va ijodiy faoliyati bilan tanish bo'lgan o'quvchida shoirning "men"i rol ijrochisi bo'lgan Usmon Nosir obrazida tarixiy va hayotiy ijod fojiasi haqiqatini o'ziga xos ravishda ochib beradi.

*Men, har holda, Toshkentda edim,
Xadrasida, yo O'rdasida.
Es-hushimdan ayrilib turdim,
Keng shaharning qoq o'rtasida.*

Bizga ma'lumki, Usmon Nosir umrining so'nggi yillari Uzoq Sharqda o'tgan. Shoir hayotining so'nggi kunlari tush motivi vositasida ochib beriladi.

*Tongotarga boqdim-da, birdan –
Ko'kragimni qoldim quchoqlab,
Ufq nega qonga belangan?
Kim osmonni ketdi pichoqlab? [5. 22]*

She'rda bejizga so'nggi tushga urg'u berilmaydi. Kun botishi tasviri, pichoqlangan osmon tasviri shoir hayotining fojeaviy yakunini bashorat qiladi.

"Turdi Farog'iy" she'rida tarixiy voqelik o'quvchi ko'z o'ngida o'zining achchiq haqiqati bilan namoyon bo'ladi. Turdi saroyda faoliyat ko'rsatgan davr xonliklarda ichki nizolar avj olgan, hukmdorlarning maishiy buzuqlik va bir-birlariga yovlashib, bosqinchiliklari yuqori darajaga chiqqan suronli yillar edi. Ayniqsa, 92 o'zbek urug'ining har biri aymoqlarga bo'linganidek, urug' boshliqlari, saroydagi vakillarining mansab talashishi, hokimlik uchun kurashlari ham davlatning parchalanishiga olib kelayotgan edi. Buning ustiga, goh Qo'qon, ba'zan Xiva xonlari, ayrim paytlarda esa Buxoro amirlari ularga qarshi tez-tez hujum qilib turar, bularning bari O'rta Osiyo taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatardi.

Eng fojialisi, urug' boshliqlari mansabga erishish uchun, hatto, qizlariniyam haramga boshlab kelib hadya qilishlari, beklarning maishiy tiyiqsizligi, or-nomusini yo'qotganligi o'sha urug'ning obro'sini to'kar, izzat-nafsiga tegardi.

El orasida islom dinining markazi hisoblangan qadim va navqiron Buxoroda avj olgan buzuqchiliklar, toj-taxt uchun kurashlar va eng ayanchlisi, otalar o'z nafsi, mansabini saqlab qolish yo'lida hatto qizlarni ham olib kelib haramga topshirganliklari millat tanazzuliga olib kelishi Turdi Farog'iy tilidan ifodalanadi. O'zligini yo'qotgan elni tashlab ketayotgan shoir bu holatni Buxoro atrofidagi cho'llarda, sahroning o'rtasida hamma narsaning, hatto shamolning qovjirab yongani, garmsel hammayoqni chilparchin qilgani, Buxoroning osmoni chilparchin bo'lishiga faqat ugina isyonkor tabiati sabab ko'nmagani, sabrning gavarasi bo'lgan saksovgulga yerga chirmashib ketgani uchun kuymay qolganini tasvirlab, saksovgulga alamlari va dardlarini to'kib soladi:

*O'layapman, saksovgul, hey,
Aytsam, armonlarim ko'p.*

*Bu elni, bu tuproqni
Uloq qilib chopishdi...
Ko 'ksimda otash qaynar,
Bo 'g 'zim bormoqda yonib.
Til-u dilning orasi
Olov bilan tutashdi...*

Voqelikni obyektivlashtirish uchun shoir olov obrazidan foydalanadi. Olov yo'lida uchragan narsani yoqib kulga aylantirishi-bor gap. Mamlakatdagi boshboqdoqlik ham barcha muqaddas tuyg'ularni kulga aylantirdi, ammo, isyonkor shoirni emas. U yurtidan chiqib ketdi va O'zbekistonning porloq kelejagiga ishonadi. Vaqtlar o'tishi bilan otalarning belida shoir kutgan keajak uyg'ondi, natijada:

*Buxoroning ustida
Osmon... Bus-butun osmon [5. 148].*

Ijroviy lirikaga xos she'rлар matnida lirik qahramon tilining leksik va stilistik xususiyatlaridan kelib chiqib, she'r mavzusi va ijro etiluvchi rol qahramoni nutqida subyekt xarakteri ochib beriladi. Bu esa tanlangan qahramon tili, dini, milliy qadriyatlari va urf-odatlarining tasvirlanishi milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini yaratadi.

Rauf Parfining 1981-yilda yozilgan "Muktibodh duosi" she'ri buning yaqqol dalilidir. Muktibodh Madhav (1917-1964) ulug' hind shoiri bo'lib, Rauf Parfi uning tilidan ozodlik va erkin ruhning dard, alamlarini bayon etadi. Bunda voqelikning tasvir usuli muallifning dini, irqi, millatidan farq qiladigan "begona" tilidan ochib beriladi.

*O Shiva! Xaloskor Shiva, madad ber,
Tokay shundoq qolur muqaddas bu yer
Kunduz talvasada, kecha jon uzgan,
So 'qir vujudlarning shahparlari yo 'q,
Ruh – tashlab ketilgan uy kabi to 'zgan,
Ko 'z – tuman pinjida so 'nayotgan cho 'g' [2. 443].*

She'r matnida qo'llangan undalmalar o'quvchi diqqatini jalb etib, fikrning Hindiston haqida ekanligi, lirik qahramon hind millatiga mansubligini ochiqalaydi. Ammo undagi tashbeh va tasvirga e'tibor qaratgan ziyrak o'quvchi Hindiston "soya"sida Muktibodhning emas, Rauf Parfining vatan haqidagi dardlari aks etganligini anglaydi.

Yuqoridagi fikrlarimizni mazkur she'r haqida adabiyotshunos olim Ilhom G'aniyevning quyidagi fikrlari orqali asoslaymiz: "Shiva – hind mifologiyasida barbod va bunyodkorlik xudosi.

Shivaga "Xaloskor" deb ibtidoda murojaat etilayotgani bejiz emas. Sababi, shoirning ona yurti – ko'hna, eng qadimiy mamlakat – Hindiston inglizlar bosqini, asorati ostida ezilmoqda, muqaddas yer ajnabiylar tomonidan talangan "kunduz talvasada" – hamma yerda qo'rquv, ta'qib, "kecha jon uzgan" – zulm zo'ridan hamma o'zini katagiga urgan, tun (Hindiston) (bizningcha, O'zbekiston) jonsizdek. Shu bosqin, ta'qib, zulm zo'ridan ruh tashlab ketilgan uy kabi to'zgan" – xaroba, vayronaga aylantirilgan. Ko'z – tiriklik "tuman" asoratda zo'rg'a cho'g'dek ko'rinadi. Bu cho'g'da nafrat, g'azab, isyon ruhi yashirin. Butun xalq bosqindan charchagan, hatto chopishga holi yo'q, mabodo chopsa, har burchakda mustabid zobitlar shubhalanib, "quv-quv" tergov, jazo, ta'qib, qo'rquv hukmron. O'z yurtida el erkin nafas ololmay zada, xor-u zor" [2. 443].

She'rdagi sobiq ittifoq davridagi mustabid tuzumning holati ochiq aytilmasa-da, o'sha davr ijtimoiy voqeligi o'quvchi ko'z o'ngida gavdalantiriladi. 1917-1924-yillar, XX asrning 30-50-yillari (jadidlar, ma'rifatparvarlar, istiqloqlar, "quloqlar", diniy arboblardan boshqalar), XX asrning 80-yillari (paxta ishi)dagi qatag'onchilik siyosati xalqimizni jur'atsiz, fikrini erkin aytolmaydigan, o'z yaqinlaridan ham shubhalanadigan qilib qo'ydi. O'z yurtida tutqunday, butun umri davomida hadik bilan, ta'qib ostida yashagan, millat ma'naviyatini targ'ib etib, natijada "xalq dushmani" deb atalgan ziyolilar, olimlarning hasratlari o'ziga xos poetik ko'chimlar vositasida ochib beriladi.

She'rning keyingi misralarida tasvir yanada bo'rttiriladi, misralar hukmday o'qiladi. *"Yurakning eng chuqur qorong'usida Qor ichra berkingan singari qo'rquv. Ul bo'shliq, bemantiq mehrob imdodi, Undan o'lim hidi gup etib urar, Umidning, ilhomning, gulning jallodi, Qonli qilichini sermab yugurar"*. Axir bunda *"Toki pul, amaldir hukmi om chindan, Axloq yesirlikda, imon qolgay tul, Nafosat – bir latta, etik ichinda, Ko'rki, insonlikning qimmatini bir pul!"*

*Tili kesilgandek chuldirar birov,
Suvab, chalpi borar bosgan izini.
Unga odam zoti kela bilmas dov,
G'ayri tilda aytar Vatan so'zini [2. 443].*

Bunday voqelikni biz ham yillar davomida boshimizdan kechirdik. Abdulla Oripov aytganidek, "to'ti" bo'lib qoldik, o'zbek tilimiz bo'la turib, minbarlarda rus tilida bong urdik, ayrim kishilar "buyuk rus xalqi"ga bo'lgan hurmati ifodasi sifatida hattoki farzandlariga ruscha ism qo'ydilar. Rus tili davlat tili sifatida tan olindi. Muqaddas tushunchalar bo'lgan Ona, Vatan so'zlarini o'z ona tilida emas, boshqa tilda aytilayotgani millatning dardi edi. Muhammad Yusuf mustaqillikka erishgach, "Ona tilim, kechir meni, ona tilim!" deb bong urishi bejizga emasdi.

Rauf Parfining she'rlari bir o'qishda tushunarsiz tuyulsa-da, o'quvchi fikrlarini anglash uchun tahlil qilishga undashi bilan zavqli. Bu o'quvchida o'zidan to'yinish zavqini uyg'otadi.

Xulosa qilib aytganda, yangi o'zbek adabiyotida ijroviy lirika tushunchasi lirikaning mazmun jihatidan ajratiladigan namunasi hisoblanadi. Mazmun jihatdan tahlil qilganda, lirikaning bu turi namunalarida shoirning she'riy xulosasi shoir shaxsiyati va uning fikrlarini o'ziga shaxs obrazida yetkazib berish mahorati orqali yaqqol ko'rinadi. Ijroviy lirika namunalari bo'lgan she'rlarda tasvirlangan lirik qahramon va shoir "men"i uyg'un holda adabiy obrazlar bilan yetakchi va ijodiy ruh erkinligi ijro etuvchi lirikani paydo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. –Toshkent: Ma'naviyat, 2004. –B.439-441.
2. G'aniyev I. Rauf Parfi O'z turk dunyosi. –Toshkent: Muharrir, 2021. –B.443.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. –Toshkent: Akademnashr, 2013. – 408 b.
5. Olimov S., Ahmedov S., Qo'chqorov R. Adabiyot. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2019. – 174 b.
6. Hamdamov U. Yangi o'zbek she'riyati. –Toshkent: Adib, 2012. –35 b.
7. Usmon Azim. Saylanma. –Toshkent, 1995. – 155 b.